

Marián KAMENČÍK

Ekoliteratúra a jej postmoderná šanca (poznámka k slovenskému básnickému kontextu)

Abstract:

Postmodern culture announces ethos of respect for nature, which outlines a new critical paradigm. This allows an approach to reading texts from position of ecosensitive openings of their semantic field and on the other side it generates its own canon of literature. This type of text appears also in the slovak context. As an example we introduce the work of I. Laučíka.

Keywords: Postmodernism, ecoliterature, ecocriticism, ecosensitive reading, slovak context

Vzťah k svetu možno vnímať prostredníctvom horizontu evolučného vzostupu ľudstva na ceste k technologickému zdokonaľovaniu sa. Súčasníkov „*prenasleduje ich vlastné genetické dedičstvo – negatívne stránky ich povahy, akými sú brutalita, agresivita, egoizmus, ktorý je rámcovaný novým fenoménom: ľudským šovinizmom a z neho vyplývajúcim nedostatkom solidarity s prírodou, jej krehkosťou, s porušenou ekostabilitou atď.*“¹ Dominancia ľudstva, ktorá vedie k ekologickej kríze, je často interpretovaná ako osudovo-eschatologický stav jej doterajšej existencie. Nie

¹ MAJZLAN, O. – KUSIN, V.: *Humánna ekológia*. Bratislava, OZ Sociálna práca 2005. S. 6.

je to len kríza ľudského panovania a narábania so svetom, ale aj kríza jeho prežitia. Polaritu subjektívno-objektívneho vzťahu a vyvodenie panského alebo kooperatívneho pomeru človeka k prírode si všima ekofilozofia. Sústreďuje sa na environmentálne otázky a ponúka možnosti harmonizácie morálneho správania sa voči prírodnému prostrediu. Kultúrne prostredie postmodernej operuje aj so šancou pre zvýznamnenie ekologickej stopy.

„*Postmoderna korešponduje s celkovou situáciou človeka v súčasnom svete, ktorú charakterizuje strach z jadrovej ekologickej katastrofy a reálna možnosť zániku ľudskej civilizácie.*“² Rozpoznáva prehlbovanie dualizmu človeka a prírody, pričom ľudský aspekt bol vždy považovaný za kvalitatívne vyšší a oddelený od prirodzeného sveta. Na druhej strane vo svojom repertoári postmoderna objavuje potrebu oddýchnuť si od človeka („smrť človeka“, koniec „antropocentrického sna“) a prekonať túto únavu nasmerovaním pozornosti do sveta prírody. Svedčí to o paradigmatickej revízii súčasnej filozofie a etiky. Zrozumiteľnosť tohto odkazu potvrdzuje aj Toulminova myšlienka „*o ekológii ako paradigmatickej postmodernej vede*“, kde ekofilozofia reprezentuje „*dôveryhodný výraz kultúrnej logiky prítomnosti, a zrejme i budúcnosti*“.³ Preto ekofilozofická paradigma nehľadá pravdu v klasickej slova zmysle, ale skôr princípy mravného dorozumenia.

V. Marčok upozorňuje na myšlienky G. Graffa, ktorý si všimol, že postmodernistický spôsob myslenia odstrihnutý od metafyzického zmyslu ukrýva za interpretáciou bežných javov života latentné vrstvy poznania stotožniteľné s kultom mýtu, rituálu a vízií. Toto poznanie charakterizuje špecifická podoba vzrastajúcej „vitality“, ktorá sa vo svojich tajomných kódach prinavracia svetu, a tým aj nášmu vedomiu. Je to „*akt prelamiujúci, modernistické odčarúvanie sveta, ktoré ho premieňa na pasívny objekt našej bezhraničnej technickej expanzie, maskovanej antropocentrizmom*“ a zároveň ustanovujúci „*nové začarúvanie sveta*“, ktorého súčasťou je „*prehlbovanie ekologickeho vedomia*“.⁴

K ekologickej diskusii sa pripojil z pozície filozofie „slabého myslenia“ postmodernistický mysliteľ nihilistického razenia G. Vattimo. Ustrojenie slabého myslenia nie je nadstavené na veľké dejinné projekty, ale skôr na citlivosť k jemným zvláštnostiam a odchýlkam. Ohlasuje „*redukciu agresivity a redukciu vôle prežiť za každú cenu*“, čím vytvára ideálnu spoločnosť, ktorá „*by tak bezohľadne nevyužívala prírodné zdroje*“, ale rozvíjala „*ekológiu zlučiteľnosti materiálnych možností intersubjektívneho súhlasu*“.⁵ Táto názorová cesta vedie Vattimo „*k ekológii*

² ŽILKA, T.: *Text a posttext*. Nitra, VŠPg 1995. S. 23.

³ LEŠKO, V. – HUBÍK, S.: *Človek, panstvo, komunikácia*. Prešov 2003. S. 160.

⁴ MARČOK, V.: *V poschodovom labyrinte*. Bratislava, LIC 2010. S. 57.

⁵ VATTIMO, G.: *Chvála slabého myslenia*. In: *Za zrkadlom moderny*. Bratislava, ARCHA 1991. S. 161 – 162.

Ekoliteratúra a jej postmoderná šanca

redukcie agresivity, k ekológii oikos, systému životnej rovnováhy medzi zdrojmi a možnosťami“.⁶

Uvedené dôvody dokumentujú záujem o ekologické problémy, ktoré sa v pluralitných postmoderných diskurzoch javia ako závažné. Napomáha tomu aj rozvoj ekologickej spirituality vyvierajúcej z estetickej skúsenosti s prírodou. Takto formulovaná ekologická estetika⁷ prebúda v človeku ekologické vedomie, ktoré môže nadobudnúť podobu literárneho výrazu.

Ekokritické čítanie reviduje postmoderné inklinovanie k neurčitosti, fragmentárnosti a nekonečnému odkladu významu. Akt rozpadu sprevádza navyše strata dôvery v tradičné chápanie metafyziky, ktorú svojim čítaním redefinoval dekonštruktivizmus. Filozofia tohto myšlienkového frontu spoločne s logom pochovali aj boha a v tomto tóne „zbavili hodnot jak jazyk, tak i přírodu a prohlašují je za další nástroje mytologie vládnoucí třídy“.⁸ G. Snyder hovorí v súvislosti s kánonom západného písomníctva o dominancii tzv. „neprirodnej literatúry“, ktorá sa sústreďuje najmä na „*mravní zmatky, hrdinské činy, milostné aféry a duchovní hledání vysoce nadaných a často mocných lidí, obvykle mužského pohlaví*“. Takáto literatúra, hoci je výrazovo a myšlienkovovo veľmi hybridná, zanecháva po sebe iba jednorozmerný antropocentrický odkaz, ktorý zanedbáva význam „*přírodní literatúry*“. Snyder v uvedenom duchu taxatívne navrhuje podoby habitu „*přírodní poetiky*“.⁹ V jej paradigme nájdeme citlivosť k vnímaniu totému Kojota (vnímavosť, otvorenosť, videnie iných bytostí), totému Medveďa (trpezlivosť, vytrvalosť, štedrosť, vôľa chrániť), hľadanie ďalších totemov (svet mýtov, archetypov, ekosystémov), prehlbovanie poznania jazyka a mysle ako „*divokých*“ systémov.¹⁰

Na druhej strane ekokritika upozorňuje na pretrhnutie väzby človeka a prírody, všima si atomizovanie ľudskej autonómie, relativizovanie ľudskej individuality a identity, aby upozornila na potrebu rozpúšťať hierarchickú opozíciu a panský pomer človeka k prírode a v konečnom dôsledku mohla inšpirovať „*ekosenzitívny*“ prístup k recepcii literárnych textov. Zároveň si uvedomujeme, že ekočítanie rozširuje kompetencie literatúry nielen smerom k estetickým, ale i morálnym, sociálnym a politickým funkciám. Naznačená postmoderná situácia dokazuje, že je v nej prítomný hlas, prihovárajúci sa za práva prírody. Je len prirodzeným javom, že literárny záujem koncentroval svoju pozornosť týmto smerom a ponúkol jeden z možných prúdov postmodernizmu. Ten sa konštituoval „*na ruinách starých istôt a spôsobilov stvárnovania*“, kde „*sa po častiach skladá nová subjektivita: slobodnejšia, ale zároveň v zaobchádzaní s inými ekologicky šetrnejšia*“.¹¹ Ak postmoderna

⁶ Tamže. S. 162.

⁷ Pozri ŠABÍK, V.: *Diskurzy o estetike*. Bratislava, VSSS 2003. S. 255.

⁸ SNYDER, G.: *Místo v prostoru*. Praha, DharmaGaya 2002. S. 148.

⁹ Tamže. S. 146.

¹⁰ Pozri tamže. S. 151 – 152.

¹¹ MARČOK, V.: *V poschodovom labyrinte*. Bratislava, LIC 2010. S. 233.

odmieta monolitné štruktúry, tak sa musíme pýtať, do akej miery v nej existujú koncentrácia na ekologické problémy. Myslíme tým na okúzlenie kultúrou divočiny, ktorou prekračuje ľudský horizont poznania. Divočina otvára „bránu vnímaní“ iného sveta „*pro jinak neviditelnou jemnocitnou realitu*“, divočina prospieva kultúrnej krajine, „*obdařuje ji vitalitou a spirituální kvalitou*“.¹² Ekočítanie tak odsúva tradičnú metafyziku antropocentrizmu a nahrádza ju identitou ekologického porozumenia.

Výskyt prírodnej témy v literárnom texte ešte nezaručuje, že je nositeľom ekologického posolstva. Podstatný je obrat k ekologickej paradigme vnímania problému, cez ktorú sa celkový pohľad filtruje. Pritom môže nastať dvojaká recepcná situácia:

a) Ide o diela, ktoré neboli intencne písané s dôrazom na ekologické dôsledky ich posolstva, no tie sa môžu objaviť v priebehu ďalších lektúr.

b) Sú to texty principiálne skoorinované s filozofiou environmentu a hlásia sa k ekologicky motivovanej inšpirácii v tvorbe.¹³

Na príklade naturifikačnej metafory si uvedomuje avizovaný rozdiel aj J. Zambor, keďže v dnešnej dobe ožívajú v pôvodných naturifikačných metaforách aj ekologické významové echá. V tomto prípade uvažuje o environmentálnej alebo ekologickej metafore.¹⁴ Pripomíname, že príslušnosť alebo blízkosť k ekoliteratúre ešte nevytvára nič o esteticknej hodnote týchto diel.

Teoretici kultúry postupne zaznamenávali zmeny myslenia vo vzťahu k prírode, až sa nevyhnutne pod ich vplyvom formovala ekologická kritika. Ekokritika skúma reprezentáciu prírody v rôznych historických okamihoch rôznych kultúrnych spoločností. Reflektuje prevrstvovanie historických horizontov a kultúrno-civilizačných zručností a techník ako disponovať prírodou a odzrkadľuje rôzne podoby primárnej realizácie vzťahu medzi človekom a prírodou. Oblasť ekokritického záberu zahŕňajú najmä schopnosť človeka porozumieť priestoru a podobe, v akej ho uchováva a podáva ďalej; všima si, ako je v kultúre definovaný problém antropocentrizmu vo vzťahu k zachovaniu biodiverzity a plurality nárokov jednotlivých živočíšnych foriem k možnostiam bytia. Z toho vyplýva úloha artikulovať identitu človeka v upravenom režime (podporovať ekocentrické myslenie a modelovanie vzťahov).¹⁵ Ekokritika prispieva k rekvalifikácii antropocentrickej nadradenosti.

¹² ZEMÁNEK, J.: *Imaginace živého světa*. In: *Divočina – příroda, duša, jazyk*. Praha, KANT 2003. S. 31.

¹³ Upozorníme na básnickú zbierku slovenského autora Tibora Iča s príznačným názvom *Stromy* (2000). Ide o environmentálne ladenú poéziu, v ktorej dominuje evokácia návratu k prirodzenému vzťahu človeka a prírody. Autor hľadá stratenú harmóniu vo vzájomnej kooperácii týchto dvoch svetov a zároveň prezentuje ich duchovnú jednotu ako cestu k hodnotnému životnému postoj.

¹⁴ Pozri ZAMBOR, J.: *Tvarovanie básne, tvarovanie zmyslu*. Bratislava, LIC 2010. S. 20.

¹⁵ Pozri NÜNNING, A. (ed.): *Lexikon theorie literatury a kultury*. Brno, Host 2006. S. 170 – 176.

Ekoliteratúra a jej postmoderná šanca

Pokúša sa dekonštruovať privilegovaný ľudský subjekt a v dialógu s prírodou evokovať udržateľnú ekologickú víziu čítania a písania literatúry. Tento nový súlad ekológie a literatúry nazývaný aj „ekoliteratúra“ reaguje na globálnu ekologickú krízu. Takto môže človek i prostredníctvom umenia vypovedať viac o ekologicky uvedomelom postoji v danej kultúrno-historickej situácii, pričom okrem kognitívno-praktickej a apelatívnej stránky zasahuje aj duchovno-citovú dimenziu ľudskosti. Smeruje k vytvoreniu takej verzie pochopenia sveta, kde dominuje jednota všetkého života. Výsledkom má byť agathocentrický postoj (E. Kohák) ako kompromis medzi biocentrizmom a antropocentrizmom.

Ekosenzitívne písanie a čítanie¹⁶ textov sa v postmodernej kultúrno-civilizačnej komunikácii ukazuje ako jedna z príznakových čŕt, ktorá nachádza svoje opodstatnenie aj v slovenskej literatúre. Spomeňme napríklad ostatné tri básnické zbierky člena Osamelých bežcov **Ivana Laučíka**¹⁷ *Na prahu počuteľnosti* (1988), *Vzdušnou čiarou* (1991), *Havránok* (1998). V ich centre stojí prírodná krajina nielen ako geologická jednotka so svojou biodiverzitou, ale aj ako estetická kategória a duchom preniknutý priestor otvorený komunikácii. Laučíkov lyrický subjekt sa najradšej konfrontuje s drsnosťou krajiny sprítomnenej v mohutných bralách, vetrom ošľahaných strání a plošín, snežných previsov, zamrznutých rovín a lesných divočín. Laučík obľubuje vyľudnené krajiny, prázdne rozľahlé územia s chvejúcou sa možnosťou hravej imaginácie na hranici horizontu, deantropomorfizuje svoju krajinu v prospech rehabilitácie prírodného živlu. Dominuje v nej oddych od ľudí, vyzýva k tichu, kde nepočuť ľudskú reč. Magickú príťažlivosť týchto výnimočných miest umocňujú bádateľské ťaženia, horolezecké výpravy, či speleologické expedície lyrického subjektu. V útrobach krajiny, v priamom dotyku s jej bytosťou, otvára Laučík pomyselnú bránu k životnej esencii prírody. Autentickú skúsenosť s prírodou neťaží iba z jej deskripcie a estetického očarenia, ale valorizuje ju v zmysle naznačenia podstaty bytia krajiny, bytia v krajine a kooperatívneho vzťahu človeka s ňou. Preto neautorizovaný vstup do nej je vždy porušením rovnováhy a uskutočňuje sa prostredníctvom civilizačných vplyvov človeka, kde počuť „*pod asfaltom pridusený tlkot rastlín*“ (*Experiment*).

¹⁶ Citlivosť k nepozorovaným stopám ekologickej hodnoty nájdeme aj v našej literatúre. Z pozície romantického mesianizmu narazil S. B. Hroboň na hranice úzkeho scienticizmu, vypočítavého racionalizmu a koristníckeho industrializmu, ktoré vedú k tzv. „ekologickému hriechu“, a preto k ním vytvára protiváhu v podobe kresťanskej lásky (*Pejan slovenský, Dom*). Otázky globálneho zničenia civilizácie sa objavili v literatúre druhej polovice 20. stor. Na jednej strane upozorňovala na hrozbu konca, sebaohrozujúcu až sebadeštručnú politiku nekritického liberalizmu a na druhej hľadala možnosti súladu medzi jednotlivcami, spoločnosťou a prírodou. Táto iniciatíva spríbuzňuje autorov ako napr. J. Strasser, I. Štrpka, I. Laučík, I. Kupec.

¹⁷ Citujeme z knihy LAUČÍK, I.: *Básne*. Levice, LCA 2003.

Rytmus ľudského pomeru k prírode dokumentuje Laučík zacyklenou periódou: „*Vpád. Osídľovanie. Vyčerpanie. Nánosy.*“ (*Noc v jaskyni*). K nej by sme mohli priradiť fázu „presunu“ do inej lokality, kde kolobeh koristníctva pokračuje. Výsledkom sú obrazy bezživotej, vyčerpanej krajiny, zbavenej vlastného ducha: „*Hroby otvorené, štrk vyťažený. / A prázdne ulity / vo veľkolepom osvetlení!*“, čo iba umocňuje „*rozpaky / v geologickom tichu*“ (*Zatiaľ*). Svojou bezohľadnosťou zaskočil prírodný svet invazívny vpád technológií (lexika „kolonizačnej“ proveniencie): „*Hmyz leta sa vracia do oceliarní. / Šušky sprchli na chemický signál, / veverice začali žobrať*“ (*Experiment*) „*Rozpadnuté salaše so stopami sekier / Hmyrenie havranov v kalovej nádrži*“ (*Pohľad z Poludnice*). Človek vyčísľuje hodnoty prírody ekonomickými parametrami, kde drevo „*krátkodychej vrby*“ má iba „*hodnotu paliva*“ (*Príhovor k popolu Aurela Stodolu*).

Partnerstvo človeka s krajinou vidí Laučík ako rozvrátené. V reflexii tejto rozrastajúcej sa trhlíny „*tkvie environmentálny, resp. i ekologický rozmer laučíkovskej impresie a reflexie krajinnosti*“.¹⁸ Oslabenie citlivosti k potrebám prírody posúva Laučíkovu environmentálnu básnickú výpoveď k ironickému gestu, ktorým efektnejšie rozuzľuje ľudskú povýšenosť a egoizmus. V mene tohto zámeru neváha siahnúť ani na tak cenný inštitút medziľudských vzťahov, akým je priateľstvo. Dobrým príkladom sú básne *Príďte!* a *Ad revidendum*. V prvej básni zobrazuje rabstvo človeka voči civilizácii. Prechádzka po lese sa premieňa na očakávanie jej konca: „*Konečne asfalt!*“ Lyrický subjekt si na základe tejto skúsenosti dovoľí pozvať svojich priateľov na ďalšiu návštevu lesa až vtedy, keď „*budú v ňom pristávať lietadlá*“. V druhej básni sa stáva topoľ symbolom plánovaného stretnutia bývalých spolužiakov, ktorí ho spoločne zasadili. V očiach školníka však jeho dôležitosť predstavuje iba hodnotu pracovného vyťaženia nad rámec povinností: „*Zlikvidoval som ten váš strom, / lebo nemienim zhrabovať jeho lístie.*“ Narúša sa taktosť nielen k ľuďom, ale i k prírode a komplexu duchovno-citových hodnôt, ktoré strom reprezentuje, preto naplnenie sľubu vyznieva nakoniec rozpačito: „*stretneme sa v roku 2000 / medzi plotom a školskou dielňou, / topoľa už nieto, / ale slovo hádam plati?*“

Túžba po vzájomnom komunikačnom porozumení predpokladá „*vyniesť básnický jazyk z obmedzenosti jeho sebazhliadania sa a senzibilovať ho voči inému, pre nás cudziemu jazyku, čo vychádza z vecí, prírody, samotnej krajiny*“.¹⁹ Otváranie sa prírodnej krajiny človeku možno prostredníctvom akceptácie „*prírodného jazyka*“, jazyka divočiny“ (Snyder). Laučík pozoruje, že uvedená komunikačná situácia človeka s prírodou nie je ideálna, keďže „*krypty jazyka čakajú na zmŕtvychvstanie*“ (*Liptov*). Obrat komunikačnej situácie z antropocentrickej k biocentrickej perspektíve dokladá báseň *Ale*, v ktorej autor nabáda čitateľa k empatii-

¹⁸ RÉDEY, Z.: *Súčasná slovenská poézia v kontexte civilizačno-kultúrnych premien*. Nitra, UKF 2005. S. 107.

¹⁹ THEILE, W. podľa MATEJOV, F.: *Lektúry*. Bratislava, SAP 2005. S. 203.

Ekoliteratúra a jej postmoderná šanca

kému vnímaniu životnej situácie užovky v strácajúcej sa mláke: „a čo počuje užovka? / Skúste si to. / Načúvajte / v kyslých kalužiach, / kým sa dá!“

Na druhej strane Laučík nepostuluje len v ironicko-demaskujúcom kóde realitu pomeru človeka a prírody, ale verí aj v existenciu priestoru (utopického, virtuálneho, alternatívneho), kde panuje medzi nimi súlad. Lyrický subjekt sa v básni *Záhrada* pýta na potreby zvierat, v čom pozorujeme obrat perspektívy smerom od človeka k svojmu živému okoliu. Názov možno čítať ambivalentne – avizuje nám priestranstvo harmonickej interakcie človeka s prírodou, ale zároveň sa otvára možnosti vnímať ju ako priestor násilného „väznenia“ (s prívlastkom zoologická). Básnik naznačuje existenciu krehkej hranice medzi prirodzenosťou prírodnej divočiny a neslobodou umelo realizovanej ochrany: „*Zo všetkých záhrad na nás dýcha viera, / že nepominie horúčkovitá vitalita šeliem, / ibis neznehybnie navždy, / dikobraz sa raz prebudí v Utópii. / (Ó, Utópia zvierat v nás!).*“ Hoci dominantné motívy básne pochádzajú z prírodnej (zoomorfnej) proveniencie, tak ich posolstvo nekompromisne zasahuje ľudské svedomie. Autor si uvedomuje, že ľudský pohľad na ideálny svet zvierat (zoologická záhrada ako utopický priestor) nemusí byť správny, preto dúfa vo vytvorenie ekotopického priestoru, kde vitalita a divokosť budú súčasťou zvieracej prirodzenosti v harmonickom zväzku s človekom. Autorov záujem o hodnotu prírody „*nekompromisne nastoľuje optiku rovnocenného pohľadu na všetky živé tvory Zeme*“.²⁰

Postmoderná kultúra ohlasuje étos úcty k prírode, ktorý koncipuje novú kritickú paradigmu. Tá umožňuje pristupovať k čítaniu textov z pozície ekosenzitívneho otvárania ich významového poľa a na druhej strane generuje vlastný kánon takejto literatúry.

²⁰ ZAMBOR, J.: *Ivan Laučík*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 4*. Bratislava, UK 2007. S. 96.

